

DE HALVE MAAN IN HET GEDING

SNOUCK HURGRONJE EN VAN DEN BERG: BEELDVORMING VAN DE
ISLAM IN NEDERLANDS-INDIË

Naam: Geert van Stam

Cultuurgeschiedenis

Masterscriptie

Begeleider: D. Wegener

Tweede lezer: H. Henrichs

Voorwoord

Gedurende de studie geschiedenis komen veel diverse onderwerpen voorbij. Ik merkte dat mijn aandacht snel werd getrokken door religie. Religie heeft al sinds mensenheugenis een grote invloed gehad op het verloop van de geschiedenis: denk hierbij aan de kruistochten, de godsdienstoorlogen en natuurlijk ook de huidige spanningen rondom Islamitische Staat.

Mijn interesse richtte zich voornamelijk op de islam en het christendom. De laatste jaren viel mij op dat deze religie regelmatig op een negatieve manier in het nieuws terecht kwam. Er komen steeds meer islamitische vluchtelingen en migranten naar Nederland en het lijkt alsof we ons daardoor bedreigd voelen. Ik vroeg me af hoe dat kon, aangezien dit niet de eerste periode is dat we met het islamitische geloof in aanraking zijn gekomen en het dus niet volkomen nieuw is voor de Nederlandse bevolking. Een periode waar Nederland onder andere in aanraking kwam met moslims, was ten tijde van de kolonisatie van Nederlands-Indië. Hoe werd er in die tijd tegen moslims aangekeken, was dat anders dan we tegenwoordig naar moslims kijken?

Een andere reden dat deze periode de aandacht trok, was het feit dat tijdens eerdere vakken kolonies zijn behandeld. Het interessante hieraan is de machtsverhouding die er bestaat tussen de kolonisator en de kolonie. Deze verhouding heeft invloed op de situatie en kan hierdoor de manier waarop er naar de kolonie wordt gekeken beïnvloeden. Deze gedachtespinsels hebben geleid tot de scriptie die hier voor u ligt. Met veel interesse, en uiteraard enige strubbeling, heb ik onderzoek gedaan naar de beeldvorming van de islam ten tijde van Nederlands-Indië. Ik hoop dat ook u met interesse de scriptie zal lezen.

Ik wil tot slot enkele mensen bedanken die me hebben bijgestaan en hebben geholpen bij het vervaardigen van dit stuk. Ten eerste mijn begeleider Daan Wegener, die meerdere keren mijn teksten heeft gelezen en heeft meegedacht met het verbeteren hiervan. Hierop volgend wil ik ook mijn tweede lezer, Hendrik Henrichs, bedanken voor de feedback die hij heeft gegeven. Verder gaat mijn dank uit naar mijn vriendin die al mijn zweet en tranen heeft doorstaan en mij is blijven steunen om alles uit deze scriptie te halen. Mijn schoonmoeder krijgt alle dank voor het nalopen van mijn scriptie om alle taal- en spellingsfouten op te sporen.

Geert van Stam

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	6
1. Pastorale macht, oriëntalisme en kolonialisme	8
• Michel Foucault: pastorale macht en vertoog	9
• Michel Foucault: archeologie	11
• Edward Said: de kennis over de oosten	12
• Foucault en Said	13
2. De beeldvorming over de islam ca. 1883 - 1920	14
3. C. Snouck Hurgronje en L.W.C. van den Berg: oriëntalisten en beeldvormers	16
4. De Atjehoorlog en het panislamisme	20
• De Atjehoorlog	20
• Het panislamisme	25
Conclusie	30
Literatuurlijst	32

Inleiding

In 1922 hield Christiaan Snouck Hurgronje, een voornaam islamkenner en arabist en op dat moment rector van de universiteit in Leiden, een diesrede voor de 347^e verjaardag van de universiteit. Die rede werd datzelfde jaar ook uitgegeven onder de titel *De islam en het rassenprobleem*. In die tijd was de islam een belangrijke maatschappelijke kwestie door de problemen in Nederlands-Indië. In zijn rede benadrukte Hurgronje dat juist de islam weinig onderscheid maakt tussen om rassen.¹ Hij betoogt daarnaast de gelijkheid van alle mensen, ook de mensen die wonen in de kolonies van de westerse landen.² In het slot van zijn rede blikt hij terug op onderzoek dat gedaan is naar Nederlands-Indië in de afgelopen laatste vijftig jaar. Hij stelt dat er een grote vooruitgang is geboekt doordat de wetenschappers met eigen ogen hebben kunnen zien hoe het er in Nederlands-Indië aan toegaat. Hierdoor is volgens Snouck Hurgronje de kennis over de bevolking en de islam in Nederlands-Indië onderdeel geworden van de Nederlandse academische wereld en is daarmee doorgedrongen tot het Nederlandse volk.³ De wetenschap heeft op die manier een belangrijke taak gehad in het overbrengen van kennis over de islam in Nederlands-Indië.

Vijftig jaar eerder hield Snouck Hurgronje ook een rede op de wereldtentoonstelling in Amsterdam. De rede kreeg de naam *De beteekenis van den islam voor zijne belijders in Oost-Indië*. In deze rede levert Snouck Hurgronje kritiek op de wijze waarop er kennis wordt opgedaan over de islam:

[...]zij meten zonder maatstaf, zij beoordeelen het gehalte van den Islam bij zijne belijders in Oost-Indië, zonder te weten waaraan men dien toetsen kan. Inderdaad zijn juiste begrippen omtrent de geschiedenis van den Islam en eenige kennis van de wijze, waarop hij in andere landen heeft gewerkt, noodig om den waren toetssteen te vinden.⁴

Onderzoek dat gedaan werd naar het oosten en in het bijzonder naar de islam is dus volgens Snouck Hurgronje tussen 1883 en 1922 flink verbeterd.

Een persoon waar Snouck Hurgronje vanaf het begin in het bijzonder tegen ageerde was L.W.C. van den Berg. Van den Berg was vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw een vooraanstaand islamkenner die veel publicaties aangaande de islam op zijn naam had staan. Hij bereikte hiermee een groot publiek en voorzag de Nederlandse regering van advies. Van den Berg

¹ C. Snouck Hurgronje, *De islam en het rassenprobleem*, (Leiden 1922) 19.

² Snouck Hurgronje, *De islam en het rassenprobleem*, 22.

³ Ibidem, 25.

⁴ C. Snouck Hurgronje, *De beteekenis van den islam voor zijne belijders in Oost-Indië*, in: T.M.C Asser, *Wetenschappelijke voordrachten* (Leiden 1884) 93-151 aldaar, 94

meende dat wetenschap bedreven kon worden vanuit de studeerkamer. Snouck Hurgronje was van mening dat de beweringen die gedaan werden vanuit de studeerkamer niet getoetst waren aan de werkelijkheid in Nederlands-Indië en had daarom kritiek op deze methode.

De twee redes van Snouck Hurgronje geven aan dat de islam niet onbesproken bleef in Nederland en dat het een eeuw geleden al een belangrijke kwestie was, zoals het nu anno 2015 net zo is. Ik wil Snouck Hurgronje en L.W.C. van den Berg, als belangrijke islamwetenschappers, gebruiken om te onderzoeken hoe de beeldvorming vanuit de wetenschap zich ontwikkelde in de periode tussen de twee redes van Snouck Hurgronje die zojuist zijn aangehaald. De hoofdvraag luidt daarom: hoe werd de beeldvorming over de islam gevormd door belangrijke oriëntalisten als Christiaan Snouck Hurgronje en L.W.C. van den Berg, bekeken vanuit het begrippenkader van Michel Foucault?

Aangezien de berichtgeving over de Indonesische islam een breed spectrum bevat, zal in deze scriptie de focus liggen op twee aspecten: de Atjehoorlog en het panislamisme. Aan het einde van de negentiende eeuw was Nederland verwickeld in een slegende oorlog op Sumatra: de Atjehoorlog. De reden dat de Atjehers zich niet wilden onderwerpen werd mede toegeschreven aan de wetgeving binnen de islam. Aangezien de islam een belangrijke rol speelde in deze oorlog werd er meer onderzoek naar gedaan. Daarnaast kreeg het panislamisme aandacht: de verspreiding van de islamitische heerschappij onder één staat. Aangezien in het door Nederland gekoloniseerde Nederlands-Indië veel moslims woonden, kon dit voor problemen zorgen en werd dit gezien als een bedreiging voor de stabiliteit van Nederlands-Indië.

Om de ideeën over de islam, in relatie tot de Atjehoorlog en het panislamisme, te verduidelijken zal ik de theorieën van filosoof en historicus Michel Foucault over kennis en macht gebruiken en daarnaast het oriëntalisme van Edward Said. De Foucaultiaanse invalshoek die ik gebruik is vaker aangehaald in andere onderzoeken, zoals bij Said. Het is echter voor Nederland nog niet bestudeerd in relatie met het begrippenkader van Michel Foucault in hoeverre de machtsrelatie gestalte kreeg. Said heeft laten zien dat het niet onverdienlijk is om Foucault te gebruiken om koloniale verhoudingen tot onderzoeken.

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag wil ik in deze scriptie antwoord geven op enkele deelvragen. Ten eerste zal ik onderzoeken hoe de Foucaultiaanse begrippen verhoog, kennis en macht inzicht geven in de manier waarop de machtsstructuur zich binnen Nederlands-Indië manifesteerde en onderzoeken hoe deze begrippen bijdragen aan een beter begrip van het islamverhoog. Hiernaast zal ik onderzoeken welke rol de koloniale verhouding en de beeldvorming hierover heeft, zoals deze is uitgewerkt in het oriëntalisme van Said, in Nederlands-Indië. Vervolgens zal ik bespreken welke rol de machtsstructuur, zoals deze is uitgewerkt in het oriëntalisme van Said, heeft binnen de context van het werk van Snouck Hurgronje en Van den Berg. Ik zal naast de

belangrijke werken van Snouck Hurgronje en Van den Berg veel gebruik maken van artikelen die zijn geschreven voor gezaghebbende tijdschriften als *De Indische Gids* en *De Gids*. Tot slot zal ik onderzoeken hoe de wetenschappelijke kennis over de islam van Van den Berg en Snouck Hurgronje zich verhoudt tot de berichten in de kranten en populaire tijdschriften. Hiervoor zal ik een aantal vooraanstaande Nederlandse kranten uit die tijd gebruiken zoals *De Standaard*, *Algemeen Handelsblad* en *de Telegraaf*. Hiermee zal ik in het laatste hoofdstuk een conclusie geven en daarbij antwoord geven op de hoofdvraag.

1. Pastorale macht, oriëntalisme en kolonialisme

Tegenwoordig is kennis een belangrijk begrip in onze gehele samenleving, in de negentiende eeuw was het echter slechts de hogere elite die kennis bezat. In de jaren dertig van de vorige eeuw ontstond er pas meer interesse voor wat we onder kennis verstaan en in de jaren zestig begint er een opleving van wat Robert Burke de *Revival of the sociology of knowledge* noemt.⁵ Er ontwikkelen zich diverse onderzoeken vanuit diverse invalshoeken: vanuit antropologische hoek door Claude Lévi-Strauss, vanuit de wetenschapsgeschiedenis door Thomas Kuhn en vanuit de filosofie en geschiedenis door Michel Foucault.⁶

Kennis vergaren over een groep mensen is een ingewikkelde taak; wanneer de groep echter een kolonie betreft wordt het nog een stuk complexer. Bij een kolonisatie is er sprake van een overheersende groep en een onderdrukte groep, waarbij termen als macht en disciplineren een grote rol spelen bij het verkrijgen van kennis. Het koloniseren van een gebied gaat namelijk vaak onder bepaalde voorwendselen. Het gebied is onderontwikkeld, er is geen structuur of er is geen gecentraliseerde overheid. Andersom geldt het net zo: kennis en macht zijn onmisbaar om invloed uit te kunnen oefenen op de ander. In de afgelopen eeuw is het begrip macht, voornamelijk binnen de sociale wetenschappen, in toenemende mate onderwerp van onderzoek geweest. Volgens socioloog Max Weber is macht een manier om andere mensen jouw wil op te leggen, of ze dit nu willen of niet. De persoon die de meeste bekendheid genereerde met zijn verhandelingen over kennis, macht en discipline is Foucault. Zijn theorieën over dit onderwerp kunnen worden gebruikt om de berichtgeving over islamitische bevolking in Nederlands-Indië in een juiste context te plaatsen. Ik zal daarvoor zijn boek *Power, Truth, Strategy* en een artikel: *The subject of Power* gebruiken. Voor het methodologische aspect zal ik de *Archaeology of Knowledge* gebruiken waarin Foucault zijn benadering van een vertoog behandelt, ook beter bekend als een discoursanalyse.

⁵ P. Burke, *A social history of knowledge: from Gutenberg to Diderot* (Cambridge 2000) 6.

⁶ Burke, *A social history of knowledge*, 6.

Michel Foucault: Pastorale macht en vertoog

Het centrale thema in de onderzoeken van Foucault is de relatie tussen individu en instituut en de rol van macht hierin. De overkoepelende vraag die hij stelt is op welke manier de instituties hun macht uitoefenden op individuen of groepen. Een belangrijke vorm van macht volgens Foucault is pastorale macht. Hij doelt hier op de manier waarop het christendom probeerde de mensen redding te brengen. Foucault legt de pastorale macht uit vanuit vier punten:

1. It is a form of power whose ultimate aim is to assure individual salvation in the next world.
2. Pastoral power is not merely a form of power which commands; it must also be prepared to sacrifice itself for the life and salvation of the flock. Therefore, it is different from royal power, which demands a sacrifice from its subjects to save the throne.
3. It is a form of power which does not look after just the whole community but each individual in particular, during his entire life.
4. Finally, this form of power cannot be exercised without knowing the inside of people's minds, without exploring their souls, without making them reveal their innermost secrets. It implies a knowledge of the conscience and an ability to direct it.⁷

Het gaat hier om de christelijke god-mens relatie. De macht wordt verkregen door de verzekering van de verlossing voor het individu in het hiernamaals. Deze vorm van macht zorgt ervoor dat mensen hun diepste geheimen blootleggen, waardoor degene die zijn hele bewustzijn laat kennen door anderen gestuurd kan worden. Deze vorm van macht is de laatste eeuwen steeds meer aan het verdwijnen, Foucault betoogt zelf dat het al helemaal is verdwenen.⁸ Er is echter wel een nieuwe vorm van pastorale macht opgekomen:

1. We may observe a change in its objective. It was no longer a question of leading people to their salvation in the next world but rather ensuring it in this world. And in this context, the word "salvation" takes on different meanings: health, well-being (that is, sufficient wealth, standard of living), security, protection against accidents. A series of "worldly" aims took the place of the religious aims of the traditional pastorate, all the more easily because the latter, for various reasons, had followed in an accessory way a certain number of these aims; we only have to think of the role of medicine and its welfare function assured for a long time by the Catholic and Protestant churches.
2. Concurrently the officials of pastoral power increased. Sometimes this form of power was exerted by state apparatus or, in any case, by a public institution such as the police. (We should not forget that

⁷ M. Foucault, 'The subject of power', *Critical Inquiry* 4 (1982) 777-795, aldaar 783

⁸ Foucault, 'Subject of power', 783.

in the eighteenth century the police force was not invented only for maintaining law and order, nor for assisting governments in their struggle against their enemies, but for assuring urban supplies, hygiene, health, and standards considered necessary for handicrafts and commerce.) Sometimes the power was exercised by private ventures, welfare societies, benefactors, and generally by philanthropists. But ancient institutions, for example the family, were also mobilized at this time to take on pastoral functions. It was also exercised by complex structures such as medicine, which included private initiatives with the sale of services on market economy principles, but which also included public institutions such as hospitals.

3. Finally, the multiplication of the aims and agents of pastoral power focused the development of knowledge of man around two roles: one, globalizing and quantitative, concerning the population; the other, analytical, concerning the individual.

Ik denk dat deze nieuwe vorm van pastorale macht goed toepasbaar is om de verhouding tussen de kolonisator en de kolonie te onderzoeken. Ik denk namelijk dat de ethische politiek die opkwam in de periode tussen 1880 en 1920 genoeg raakvlakken heeft met het woord verlossing zoals Foucault het gebruikt bij het eerste punt van de nieuwe pastorale macht. Het gaat namelijk om het verlossen van de culturele elementen die de ontwikkeling van beschaving tegenhoudt, bijvoorbeeld bepaalde vormen van religie. Voor het tweede punt, de uitvoerende kracht achter de “verlossing”, zal ik de wetenschappers van het oosten gebruiken: de oriëntalisten Snouck Hurgronje en L.W.C. van den Berg. Daarnaast is het derde punt van de nieuwe pastorale macht ook zeer van toepassing voor dit onderzoek: de globaliserende rol van kennis die in die periode van belang is. Hiermee gaat het voornamelijk om de kennis van de ander en hoe dit resulteert in een machtsrelatie Nederland en Nederlands-Indië.

Volgens Foucault is het niet zo zeer relevant om te onderzoeken waarom deze machtsrelatie bestaat, de vraag hoe macht tot uiting komt is veel meer van toepassing.⁹ Het is in het bijzonder interessant hoe het gedrag van de ander wordt beïnvloed door de maatstaven van de machthebber.¹⁰ Voor de Nederlandse kolonie was het dus belangrijk om informatie in te winnen over de islamitische bevolking om zodoende hun machtspositie te versterken.

Een vertoog is een bepaalde manier van spreken over onderwerpen als ideologie of wetenschap. Voor Foucault zijn de begrippen macht en kennis niet los te koppelen van een discours of vertoog:

⁹ Foucault, ‘Subject of power’, 786.

¹⁰ Ibidem, 789.

What gives power its hold, what makes it accepted, is quite simply the fact that it does not weigh like a force, which says no, but it runs through, and produces, things, it induces pleasures, it forms knowledge, it produces discourses; it must be considered as a productive network which runs through the entire social body much more than as a negative instance whose function is repression.¹¹

Hoe groter de kennis van iemand of een groep is over een onderwerp, des te beter kan diegene zich mengen in een bepaald vertoog en des te groter zijn machtspositie wordt aangaande het onderwerp van het vertoog. De vraag is waar deze kennis uit het vertoog op is gebaseerd en hoe de kennis wordt gebruikt. Kennis kan bijvoorbeeld worden gebruikt om mensen te onderwijzen wanneer ze zich niet kunnen mengen in het vertoog. De te onderwijzen groep en de onderwijzer hebben een verschillend kennisniveau en dat impliceert een verschil in macht. Om te kunnen onderwijzen wordt verondersteld dat diegene over meer kennis beschikt en meer ontwikkeld is dan degene die hij tracht te disciplineren.

Deze kennis kan vergaard worden door onderzoek te doen naar een persoon of een groep mensen. Dit zijn echter twee hele verschillende dingen. Wanneer op basis van kennis van een groep één persoon gedisciplineerd moet worden, wordt er vanuit gegaan dat alle personen binnen deze groep met dezelfde kennis beoordeeld kunnen worden. Wanneer de kennis over één persoon alleen wordt vergaard zou deze kennis enkel toepasbaar zijn op deze persoon, het is daarom eenvoudiger om meer personen onder één noemer te zetten. Er ontstaat een vertoog over een bepaalde groep: hoe die groep zich gedraagt, eruit ziet en waar ze vandaan komen. Een groep krijgt vorm door middel van dit vertoog. Elke persoon binnen deze groep wordt automatisch de persoon die het binnen het vertoog is. De moslims in Nederlands-Indië krijgen dus hun kenmerken toebedeeld door het vertoog in Nederland dat over hen gaande is, zonder dat zij daar invloed op kunnen uitoefenen.

Michel Foucault: Archeologie

Door het genereren van kennis over mensen of groepen ontstaat een vertoog van waaruit we handelen en interactie hebben met anderen. In de interactie met de ander wordt een bepaalde houding aangenomen, welke gebaseerd is op een machtsrelatie. Wanneer het om een wetenschappelijk vertoog gaat, zijn we geneigd deze machtsrelatie zonder twijfel als waarheid aan te nemen.

Het onderzoek naar een vertoog noemt Foucault archeologie. Dit houdt in dat de onderzoeker gaat kijken vanuit welk vertoog bepaalde kennis voorkomt. Het doel is om te

¹¹ M. Foucault, *Power, truth, strategy* (Sydney 1979) 35-36.

onderzoeken welk vertoog aan de basis staat van de 'waarheid'.¹² In een 'archeologisch' onderzoek gaat het om het blootleggen van de machtsrelaties binnen het onderzochte vertoog.¹³ Aan de andere kant is Foucaults archeologie ook een manier om tegen de vaststaande wetenschappelijke paradigma's in te gaan. Het doel is om de eenheid van wetenschap te verbreken en om aan te tonen dat er wel degelijk verschillen zijn binnen een bepaald paradigma.¹⁴ In het geval van mijn onderzoek is deze methode bruikbaar om te zien of er verschillen zijn in een vertoog binnen het wetenschappelijk paradigma om daarmee nuances aan te brengen in het ontstaan van het islamvertoog in de negentiende eeuw.

Edward Said: de kennis over de oosten

Wanneer een connectie gemaakt wordt tussen Foucault en het kolonialisme mag Edward Said niet onbesproken blijven. Foucault zelf spreekt zich namelijk zeer beperkt uit over het kolonialisme.¹⁵ Said baseert zijn oriëntalisme op de theorie van Foucault over vertoog, kennis en disciplineren. Met het woord oriëntalisme doelt Said op de oriëntalistiek. *Orientalism* is het Engelse woord voor oriëntalistiek. In de periode dat de Europeanen de wereld gingen verkennen en aankwamen in Azië en er kolonies stichtten, bestonden er nog geen grootschalige media die uitgebreid verslag konden doen van wat de reizigers tegenkwamen en welke mensen zij ontmoetten. De Europeanen die er kwamen hadden daarom weinig kennis over de bevolking, de cultuur en leefomstandigheden. De vraag was hoe ze zichzelf moesten opstellen tegenover de bevolking.¹⁶ Om onder andere deze vragen te beantwoorden ontstond de oriëntalistiek. Deze tak van wetenschap hield zich in eerste instantie bezig met de Aziatische wereld.¹⁷ Door middel van de oriëntalistiek vergaarde men kennis over de Oriënt.

Het oriëntalisme is een vertoog met als onderwerp het oosten. Dit vertoog zorgt voor een representatie van het oosten op allerlei gebieden van wetenschap.¹⁸ Enkele kenmerken van dit vertoog wil ik graag benoemen. Als eerste het eurocentrisme: er wordt uit selectieve bronnen informatie geput, namelijk vooral uit West-Europese bronnen. Een tweede kenmerk is de generalisatie. Het algemene beeld van de oosterling was mysterieus, irrationeel, primitief en sensueel.¹⁹ Deze kenmerken of eigenschappen werden door voor veel mensen in Europa toegedicht

¹² S. Gunn, *History and cultural theory* (Routledge 2006) 90.

¹³ Gunn, *History and cultural theory*, 90.

¹⁴ M. Foucault, *The archaeology of knowledge* (New York 1972) 169-170.

¹⁵ R.C. Young, 'Foucault on race and colonialism', *New Formations* 25 (1995) 57-65, aldaar 57.

¹⁶ H.L. Wesseling en P.C. Emmer, *Reappraisals in overseas history* (Leiden 1979) 47.

¹⁷ Wesseling, *Reappraisals in overseas history*, 47.

¹⁸ E.W. Said, *Orientalism* (Londen 1994) 3.

¹⁹ Said, *Orientalism*, 7.

aan alle oosterlingen, waaronder de Javanen en Atjehers. De derde eigenschap is machtsverhouding die achter de relatie tot de oosterling schuilt. De manier waarop we met kennis omgaan heeft te maken met het feit dat de relatie gebaseerd is op een bepaalde hiërarchie. De Oriënt is in dat opzicht de Oriënt omdat het door Europa de Oriënt gemaakt werd, het was dus een construct²⁰ Tot slot speelt disciplineren een rol in het vertoog: het oosten moest zich volgens het westen aan hen spiegelen. Deze factoren geven volgens Said aan hoe binnen het kolonialisme over de oosterling werd gedacht.

Vanuit dit vertoog werd kennis over de Oriënt en de islam verkregen. De kennis die Nederland vergaarde over de inlander kan vooral gezien worden als instrumentele kennis: hoe om te gaan met de inlander.²¹ Er werden vervolgens standaardwerken geschreven die toekomstige bestuurders gebruikten tijdens hun opleiding. De vorm van standaardisering zorgde ervoor dat er in Nederland het idee bestond dat de inlander 'te kennen viel'.²²

De kennis die over de inlander verkregen was, stond niet los van de politiek. Een voorbeeld dat politiek geladen was (en is) is het panislamisme, het streven om islamitische landen te herenigen onder de rechtmatige afstammeling van Mohammed. De Nederlandse overheid zag het als een grote dreiging waar wat aan gedaan moest worden. Aan het einde van de negentiende eeuw werd dan ook veel over het onderwerp geschreven. Hierbij moet gerealiseerd worden dat de kennis over dit fenomeen voortkwam uit een politieke retoriek.

Een ander punt dat belangrijk is om te benadrukken is het feit dat de antropologen, of toen de indologen, geen noodzaak zagen tot veldwerk. Dit werd soms zelfs gezien als verraad en collaboratie met de inlanders.²³ Vanaf afstand werd er onderzoek gedaan zonder zich zelf onder de inlanders in Nederlands-Indië te bewegen. Wanneer ik de onderzoeken van Snouck Hurgronje en Van den Berg bespreek zal ik hier verder op terugkomen.

Foucault en Said

Het theoretische kader dat ik in dit hoofdstuk heb geschetst kan worden samengevat in een piramidevorm. De onderste laag is de islamwetenschap. Hierboven bevindt zich het vertoog: de manier waarop er over gesproken wordt door de islamwetenschappers. Daar weer boven zitten de begrippen kennis en macht, zoals deze begrippen voortkomen uit het islamvertoog. In de top is het onderzoek van Edward Said, die onderzoek gedaan heeft met behulp van de begrippen van Foucault

²⁰ Said, *Orientalism*, 6.

²¹ L. Buskens en J. Kommers, 'Dutch colonial anthropology in Indonesia', *Asian Journal of Social Science* 35 (2007) 352-669, aldaar 354.

²² Buskens en Kommers, 'Dutch colonial anthropology in Indonesia', 360.

²³ *Ibidem*, 358.

naar het oriëntalisme. Deze piramide vormt de basis voor mijn onderzoek waarin ik een laag wil toevoegen, bovenop het oriëntalisme van Said en het onderwerp verder specificeren door antwoord te geven op de vraag hoe de beeldvorming van de islam zich in Nederland ontwikkelde. Aan de basis van dit onderzoek ligt de 'archeologische' inslag van Foucault, in het bijzonder ga ik in op de bijdragen van Snouck Hurgronje en Van den Berg.

2. Het ontstaan van de beeldvorming over de islam ca. 1883 - 1920

De besproken theoretische noties zoals oriëntalisme, machtsrelatie en vertoog hebben het begrip beeldvorming of representatie in zich. Het grootste conflict tussen de begrippen zit in de wisselwerking tussen realiteit en de geconstrueerde realiteit, bijvoorbeeld op basis van een vertoog. Deze geconstrueerde realiteit is daarmee de representatie van de realiteit, die niet per definitie correspondeert met de realiteit zoals het geval is bij het oriëntalisme.²⁴ Hierdoor ontstaan geconstrueerde machtsrelaties die alleen actief kunnen zijn binnen een bepaald vertoog zoals die over de islam in Nederlands-Indië. Voor het vervolg van de scriptie is het van belang om de context te begrijpen waarin de beeldvorming ontstond, vandaar dat ik hier in zal gaan op enkele belangrijke factoren.

In 1900 was de *scramble for Africa* in volle gang en kreeg het woord imperialisme haar huidige betekenis. Het gedicht *White man's burden* van Rudyard Kipling was net een jaar gepubliceerd en was gericht tegen het Amerikaanse kolonialisme. Het gedicht gaat over de last op de schouders van blanke mensen om onder andere in Azië en Afrika de westerse beschaving te brengen. Nederland had voornamelijk 'last' van het laatste, *the white man's burden*, en minder van het imperialisme. Deze 'last' is de eerste belangrijke factor in de beeldvorming over de islam. Na de boeroorlogen in Zuid-Afrika werd de Nederlandse rol daar gemarginaliseerd. Het imperialisme werd afgedaan als iets dat bij de grotere mogendheden hoorde, de Nederlandse expansie had daar weinig mee te maken.²⁵

Nederland had met haar *white man's burden* een rol te vervullen in Nederlands-Indië: ze was de bringer van de beschaving. Die beschaving dankte Nederland aan de wetenschappelijke ontwikkelingen van de laatste driehonderd jaar. Nederland had intussen kennis over de bevolking en had vastgesteld dat het oosten achterliep: de oosterling was rijp voor de westerse beschaving. In Nederland werd deze ommezwaai betiteld als de ethische politiek, een term die bedacht is door journalist en letterkundige Pieter Brooshooft en die waarschijnlijk geïnspireerd was door het boek

²⁴ M.H. Abrams & G.G. Harpman, *A glossary of literary terms* (Boston 2009) 191.

²⁵ M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985) 17.

Max Havelaar en een artikel van Nederlands eerste historicus Robert Fruin.²⁶ De laatste woorden van Fruin in dit artikel zijn woorden van kritiek: 'Wij hebben zelf ondervonden wat het zegt, door vreemden overheerscht te worden. Wij danken God voor onze verlossing. Maar hoe zal dit offer worden aangenomen, indien wij hen, die wij overheersen, harder behandelen dan wij ooit zelf behandeld zijn.'²⁷ In dit citaat komt de pastorale macht naar voren die Foucault ziet als een belangrijke vorm van machtswerking. De verlossing die Fruin benoemd slaat op de vrijheid die men in Nederland geniet. In de ethische politiek bevindt zich het religieuze verlossingsideaal waarin Nederland zich opwerpt als 'redder', als een Jezusfiguur om in religieus jargon te spreken. Nederland moet er namelijk voor zorgen dat ze de bevolking in Nederlands-Indië onderwijzen, om zo een beschaafd land te creëren naar westerse maatstaven.

Een tweede factor die bijdroeg aan de beeldvorming, voor aanvang van de twintigste eeuw, was het fenomeen wereldtentoonstelling. Overal in Europa toonden landen hun koloniale schatten, zo ook in Amsterdam in 1883. De wereldtentoonstelling in Amsterdam was de eerste tentoonstelling die volledig was ingericht voor de koloniën. Het was bedoeld om de Nederlanders in Nederland te laten zien wat Nederland in haar mars had en wat het allemaal bereikt had, maar ook om aan andere landen te tonen dat Nederland nog steeds een machtig land was en niet alle glorie van de Gouden Eeuw verloren had.²⁸ De tentoonstelling in 1883 trok bijna een miljoen bezoekers, waarna ook in 1887 en 1895 een tentoonstelling plaatsvond in Amsterdam. De wereldtentoonstellingen in Amsterdam benadrukten de machtspositie van Nederland ten opzichte van haar kolonies en waren daarom een belangrijk onderdeel in de beeldvorming. In deze tweede factor schuilt het machtsvertoon van de ontwikkelde natie. Hierin komt het oriëntalisme van Edward Said naar voren: de kennisoverdracht richting het Nederlandse volk wordt gepresenteerd op een westerse manier. De wereldtentoonstelling liet het oosten zien in haar primitieve mysterieuze verschijningsvorm waar het publiek zich over kon verbazen.

De derde factor is een aantal (wetenschappelijke) instituten en instellingen die in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben bijgedragen aan de beeldvorming over Nederlands-Indië. In 1851 werd Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde opgericht, dit was rond de tijd dat er kritiek kwam op het cultuurstelsel. Het cultuurstelsel was een systeem waarin de bevolking moest produceren voor de Europese markt met allerlei vormen van uitbuiting als gevolg. In 1849 uitte volkenkundige P.J. Veth al kritiek in een artikel in *De Gids*.²⁹ Het KITLV ontwikkelde zich in een

²⁶ E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten: vijf studies over kolonial denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel* (Utrecht 1981) 15.

²⁷ R. Fruin, 'Nederlandse rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië', *De Gids* 29 (1865) 28-52.

²⁸ M. Bloembergen, *Koloniale vertoningen: de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880 – 1931)* (Amsterdam 2001) 62.

²⁹ P.J. Veth, 'De oppositie tegen het koloniale stelsel', *De Gids* 13 (1849) 245-286.

periode waarin veranderingen plaatsvonden aangaande het koloniale stelsel. Dit zal in de volgende hoofdstukken blijken wanneer ik dieper inga op Van den Berg en Snouck Hurgronje die allebei verbonden zijn geweest aan het KITLV. Hetzelfde gold voor het Koloniaal Museum in Haarlem dat in 1871 was opgericht, wat nog steeds bestaat onder de naam Tropenmuseum, nu gevestigd in Amsterdam.

Deze twee instituten hebben veel onderzoek gedaan naar de oosterling en daarbij bijgedragen aan de beeldvorming over Nederlands-Indië. Het is de vraag in hoeverre de onderzoeken steekhoudend waren. Het was namelijk in die tijd de gewoonte dat veel wetenschappers zich opsloten in hun bibliotheken waar ze dachten alles te kunnen vinden wat ze nodig hadden om onderzoek te kunnen doen naar volkeren, religies of andere zaken in het oosten.³⁰ Hierdoor zou gesteld kunnen worden dat zij zich voornamelijk richtten op vaststaande ideeën die zich voordeden in hun boeken. Ze bevonden zich mogelijk in een paradigma waarin bepaalde aannames over het oosten leidend waren, zoals de aannames die Said benoemd in zijn onderzoek: primitief, mysterieus en vreemd.

De beeldvorming over de kolonie kwam deels tot stand vanuit machtsvertoon bij de wereldtentoonstellingen waar Nederlanders haar trots vandaan haalden. Tegelijkertijd waren de mensen die zich bezighielden met de besturing van Nederlands-Indië zich er van bewust dat ze niet enkel kolonisators waren, ze voelden zich verantwoordelijkheid om de bevolking 'op te voeden'. Wetenschappelijke instituten voorzagen de Nederlandse bevolking van kennis. Deze kennis bevond zich in een paradigma waarin kennis en macht aan de basis stonden van het vertoog. Nederland stond immers boven Nederlands-Indië als het ging om beschaving en ontwikkeling. Vanuit deze houding werd er kennis opgedaan over Nederlands-Indië. Deze kennis had als basis de machtsrelatie die dus was voortgekomen uit de kolonisatie. De macht die ontstond uitte zich in een vorm van pastorale macht: de verlosser redt haar onderdanen van haar zonden.

3. C. Snouck Hurgronje en L.W.C. van den Berg: wetenschappers en beeldvormers

In de inleiding zijn de onderzoekers Hurgronje en Van den Berg kort geïntroduceerd. In dit hoofdstuk zal ik ingaan op hun onderzoeken en opvattingen over de islam in Nederlands-Indië. Daarnaast zal ik met behulp van diverse secundaire literatuur analyseren hoe beiden werden getypeerd en besproken. Op deze manier wordt een beeld gegeven over hoe naar hen gekeken werd, maar wordt

³⁰ J.J. Witkam, 'Inleiding', in: C. Snouck Hurgronje, *Mekka in de tweede helft van de negentiende eeuw. Schetsen uit het dagelijks leven* (Den Haag 2007) 7-182, aldaar 20-21.

ook duidelijk wat al onderzocht is en waar nog ruimte ligt voor onderzoek. De publicaties van Van den Berg en Snouck Hurgronje zijn in de loop der jaren voer geweest voor debat. Dit debat schetst een duidelijk beeld wat hun idee van wetenschap was en hoe zij dat bedreven. Ik wil in dit hoofdstuk vier historici bespreken die in hun recente werk deze onderwerpen voor beide mannen besproken hebben.

Van den Berg was in 1868 een van de eerste wetenschappers die onderzoek deed naar het islamitische rechtssysteem. In dat jaar studeerde hij *summa cum laude* af aan de Universiteit in Leiden met zijn dissertatie in het Latijn over het eigendomsrecht binnen de islam; *De contractu 'do ut des': jure mohammedano*. Deze dissertatie werd al snel vertaald in onder andere het Italiaans en Russisch en later ook in het Nederlands. Snouck Hurgronje promoveerde in 1880 met een dissertatie over hajj, de bedevaart naar Mekka, genaamd *Het Mekkaansche feest*.³¹ Er was nog geen duidelijk beeld van wat de islam precies was, hoe de islam in Nederlands-Indië was en welke verschillen er waren. Daaruit ontstond de behoefte aan een vertoog van waaruit mensen konden spreken.

Allereerst wil ik Maarten Kuitenbrouwer bespreken, die in 2001 het boek *Tussen oriëntalisme en wetenschap* schreef, waarin hij aan de ene kant een geschiedenis schrijft van het KITLV en aan de andere kant de verbinding zoekt tussen de wetenschap en de koloniën. Het belangrijkste onderscheid dat Kuitenbrouwer maakt is dat hij Van den Berg en Snouck Hurgronje aan de ene kant als twee verschillende exponenten ziet van het kolonialisme, terwijl ze aan de andere kant beiden juist dezelfde representanten zijn van oriëntalisme van Edward Said.³² Ze kunnen allebei bestempeld worden als imperialisten, ze ontwikkelden bijvoorbeeld een manier om het gezag in Atjeh stevig in handen te krijgen. Ook waren het beiden oriëntalist, hierin verschilden ze volgens Maarten Kuitenbrouwer echter van uitgangspunt: 'Ze bleken daarbij twee sterk verschillende varianten van het imperialisme en oriëntalisme te vertegenwoordigen, Van den Berg een overwegend conservatief-confessioneel en Snouck Hurgronje een overwegend ethisch-liberale variant.'³³ Het verschil zit volgens Kuitenbrouwer in het feit dat Van den Berg een protestants conservatieve politieke voorkeur had en Snouck Hurgronje een uitgesproken liberaal was. De religieuze achtergrond van Van den Berg blijkt ook uit de diverse klerikale posities die hij innam in Nederlands-Indië. Daarnaast komt hij in zijn artikelen vaak terug op zending onder de islamitische bevolking als oplossing voor de problemen in Nederlands-Indië.³⁴ Dit neemt niet weg dat beiden behoorden tot de top van de Indiëkenners.³⁵

31 M. Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap: het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband, 1851-2001* (Leiden 2001) 70.

32 Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap*, 66.

33 Ibidem.

34 L.W.C. van den Berg, 'Het kruis tegenover de halve maan', *De Gids* 54 (1890) 67-101.

35 C. Fasseur, *De indologen: ambtenaren van de Oost, 1825-1950* (Amsterdam 2003) 310.

Doordat hun wetenschappelijke benadering verschilden kwamen ze met elkaar in botsing, wat naar voren komt in de lange inleiding van Jan Just Witkam in de vertaling van het boek *Mekka* van Snouck Hurgronje die verscheen in 2007. De inleiding van de vertaling doet door zijn lengte bijna aan als een biografie en bespreekt onder meer de relatie tussen Snouck Hurgronje en Van den Berg. Het verschil tussen de twee onderzoekers dat Kuitenbrouwer heeft benadrukt, wordt door Witkam nog sterker verwoord: 'Van den Berg was een typisch exponent van het Indisch establishment waar Snouck Hurgronje zo'n grondige hekel aan had'.³⁶ Met het Indisch establishment doelt Witkam op het conservatieve wetenschapsbedrijf waar Van den Berg deel van uit maakte. Snouck Hurgronje noemt het de *sociétés d'admirateurs*.³⁷ Hiermee zet hij Van den Berg neer als iemand die vooral de wetenschap bedrijft om voor zichzelf naam te maken en daarbij misbruik maakt van de onwetendheid van het Nederlandse volk. Hier tegenover staat dat Van den Berg in een reactie Snouck Hurgronje wegzet als een 'jeugdig beoefenaar van het Mohammedaansche Recht'. Het inhoudelijk mijden van de discussie zoals Van den Berg hier doet door zijn senioriteit in te zetten als wapen ziet Witkam als de start van de ondergang van zijn wetenschappelijke reputatie.³⁸

Het onderzoek van historicus Michael Laffan naar de islam in Nederlands-Indië, dat in 2011 uitkwam als *The makings of Indonesian Islam: orientalism and the narration of a sufi past*, sluit hier op aan. Van den Berg en Snouck Hurgronje zijn dus belangrijke onderzoekers geweest, die onderling regelmatig conflicten hadden, welke niet alleen inhoudelijk maar ook een persoonlijk karakter hadden. Michael Laffan bespreekt de motivatie van Snouck Hurgronje om zich te verdiepen in de islam. De aanleiding hiervan is te vinden bij onderzoekers waaronder Van den Berg, die veelal geen kennis opdoen uit de praktijk en daarnaast voornamelijk Europese geschriften raadplegen om kennis op te doen over de islam.³⁹ Volgens Laffan zorgde Snouck Hurgronje met zijn praktische aanpak voor een professionalisering van de oriëntalistiek. Hiermee sluit Snouck Hurgronje zich aan bij de wetenschappelijke tendens van professionalisering die in de tweede helft van de negentiende eeuw was opgekomen⁴⁰: 'He [Snouck Hurgronje] urged instead that the observations of his academic and churchmen forebears should be twinned to a more professionally developed Orientalism, such as would more effectively service an empire contending with Islam as its primary threat.'⁴¹

³⁶ Witkam, 'Inleiding', 22.

³⁷ Ibidem, 24.

³⁸ Ibidem, 23.

³⁹ Michael Laffan, *The makings of Indonesian Islam. Orientalism and the narration of a sufi past* (Princeton 2011) 139.

⁴⁰ F.M. Turner, 'The Victorian conflict between science and religion: a professional dimension', *Isis* 69 (1978) 356-375, aldaar 360.

⁴¹ Laffan, *The makings of Indonesian Islam*, 146.

Laffan uit net als Snouck Hurgronje hiermee kritiek op de werkwijze van Van den Berg. Volgens Laffan nam Van den Berg de islam niet voldoende serieus. Laffan citeert Van den Berg wanneer hij grapt over de bedevaart, de hajj richting Mekka: “veel meer dan een lege portemonnee, een handvol heilige aarde en de herinneringen aan een groot aantal onplezierigheden” hield men er volgens Van den Berg niet aan over.⁴² Van den Berg vond het niet nodig dat er een wetenschapper naar Mekka zou worden gestuurd.⁴³ Laffan waardeert de aanpak van Snouck Hurgronje en zet Van den Berg neer als een conservatieve oriëntalist, waarmee hij aansluit bij de conclusies van Maarten Kuitenbrouwer.

In een meer gedateerd werk uit 1994, *De stille macht* van historicus H.W. van den Doel over de koloniale bestuursambtenaren, is Snouck Hurgronje één van de personen die het meest wordt genoemd in zijn boek en krijgt Van den Berg geen plaats van betekenis.⁴⁴ Vier jaar later schrijft Van den Doel een artikel over Snouck Hurgronje getiteld *De stralende zon van het Leidse heelal*.⁴⁵ Hierin wordt duidelijk waarom Van den Doel in *De stille macht* weinig aandacht heeft besteed aan de grote tegenhanger van Snouck Hurgronje; Van den Berg. De absentie van iemand als Van den Berg valt ook op in het werk van Paul van 't Veer over de Atjehoorlog, terwyl ook Van den Berg bijgedragen heeft in het vinden van een oplossing voor de problemen in Atjeh.⁴⁶ Snouck Hurgronje komt daarentegen wel uitgebreid voor in het boek van Van 't Veer, hij stelt hem zelfs gelijk met iemand als Multatuli.⁴⁷

De bovenstaande studies laten zien dat Snouck Hurgronje het conservatieve paradigma van de negentiende eeuw aan het schudden was. In de eerste plaats is de ethische politiek daar debet aan, maar in de tweede plaats is het ook de manier waarop Snouck Hurgronje de conservatieve onderzoeksmethode aanviel, waar Van den Berg in de ogen van Snouck Hurgronje het lijdend voorwerp van was. Maarten Kuitenbrouwer verwoordt deze verandering als een overgang van eliminatie naar assimilatie.⁴⁸ Van den Berg stond nog open voor de eliminatie van de islam, terwijl Snouck Hurgronje meer de samenwerking met de islam zocht. Dit zal duidelijker worden in het volgende hoofdstuk.

Wat de bovenstaande werken missen in mijn ogen is het belangrijke aspect van de beeldvorming over de islam waaraan beiden hebben bijgedragen. Er wordt geen verbinding gemaakt met het ontstaan van een vertoog over islam. Er wordt wel ingegaan op de relatie tussen Van den

⁴² Laffan, *The makings of Indonesian Islam*, 129.

⁴³ Ibidem, 131.

⁴⁴ H.W. Van den Doel, *De stille macht: het Europese bestuur op Java en Madoera, 1808-1942* (Amsterdam 1994).

⁴⁵ H.W. van den Doel, 'Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936): De stralende zon van het Leidse heelal' in: H. Beliën, M. Bossenbroek, G.J. van Zetten (red.) *In de vaart der volkeren. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 215-226.

⁴⁶ P. van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1980).

⁴⁷ Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 186.

⁴⁸ Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap*, 74.

Berg en Snouck Hurgronje, over wat ze hebben geschreven over het islamitisch recht, hoe dit toen ontvangen werd, wat voor personen zij waren en hoe ze naar de islam keken. Beide mannen zijn van groot belang geweest in de beeldvorming over de islam en zijn daarmee een goede casus om de basis van de beeldvorming te onderzoeken aan het einde van de negentiende eeuw.

4. De Atjehoorlog en het panislamisme

In dit laatste hoofdstuk zal ik ingaan op de verschillende visies en meningen die Snouck Hurgronje en Van den Berg hadden over de Atjehoorlog en het panislamisme en hoe deze hebben bijgedragen aan de beeldvorming over de islam. Daarnaast zal ik ook belangrijke Nederlandse politici aanhalen als Abraham Kuyper, Willem Hendrik Bogaardt en Hendrikus Colijn om zo een beeld te schetsen hoe er in de Nederlandse politiek over deze onderwerpen werd gedebatteerd en er tegen de kwesties werd aangekeken. Door dit naast de geschriften van Snouck Hurgronje en Van den Berg te leggen, wordt duidelijk hoe zij bijdroegen aan de beeldvorming in Nederland.

De Atjehoorlog

De Atjehoorlog is een onderwerp waar Van den Berg veel over geschreven heeft. Bij het lezen van zijn publicaties over dit onderwerp spreekt hij met een overtuiging waar menig antropoloog of historicus voor zou terugdeinzen. Wat vooral opvalt is de manier waarop hij over de bevolking spreekt. Hij had een zeer lage dunk van de bevolking die weinig blij gaf van enig moraliteitsbesef en hem een grote afkeer inboezemde.⁴⁹ In een artikel in *De Gids* geeft hij een reactie op een boek van Julius Jacobs: 'Is het gevoel van den heer Jacobs het ware, zoo is onze Atjeh-oorlog eene daad van onrecht, en is het daarin vergoten bloed niet een offer op het altaar der beschaving, maar erger dan nutteloos verloren.'⁵⁰ Jacobs schreef in 1894 dit boek over de familie en kamponglevens op Groot-Atjeh. Hij was echter geen getraind volkenkundige, hij verkreeg zijn bekendheid met boeken over geneeskunde.⁵¹

Jacobs wilde in zijn boek de berichtgeving over de Atjehers nuanceren. Het beeld dat gecreëerd werd, berustte volgens Jacobs op foutieve berichtgeving die vaak klakkeloos overgenomen was van veel oudere berichtgeving, zonder de huidige stand van zaken te onderzoeken. Het was geen strijd van een volk met bandieten en rovers, maar van een volk dat wil de strijden voor haar eigen onafhankelijkheid. De manier waarop zij, de Nederlands-Indische bevolking, met ons, de Nederlanders, omgaan, ligt volgens Jacobs niet in hun aard verscholen, maar is ontstaan door de wijze

⁴⁹ L.W.C. van den Berg, 'De Atjehers', *De Gids* 58 (1894) 195-238, aldaar 198.

⁵⁰ Van den Berg, 'De Atjehers', 200.

⁵¹ P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911) 1199.

waarop de Nederlanders met de Atjehers zijn omgesprongen. De negatieve invloeden op de bevolking schrijft Jacobs daarbij toe aan de islamitische wet die een verderfelijke invloed zou hebben op de bevolking.⁵² Van den Berg bekritiseert in de eerste plaats zijn ondeskundigheid. Het ontbrak Jacobs aan onpartijdigheid ten opzichte van de bewoners van Atjeh om een boek te schrijven wat zich onder andere daarmee bezighoudt.⁵³

De schrijver heeft blijkbaar het voorwerp zijner onderzoekingen liefgekreken, en, men weet het, de liefde is, zoo niet per se blind, dan toch soms oorzaak van eene zekere mate van Daltonisme [kleurenblindheid, ofwel in deze context rassenblindheid]. Dit verzwakt m.i. het gezag, ik zeg niet van de door hem medegedeelde feiten, maar wel van de door hem ten beste gegeven beschouwingen in geen geringe mate.⁵⁴

Het is een trend geworden volgens Van den Berg om Nederland weg te zetten als een koloniale roofstaat. De nieuwe ideeën, over bijvoorbeeld de onafhankelijkheidsdrang bij de bevolking, die mannen als Jacobs verspreiden, breken met de traditionele ideeën over het kolonialisme. De grote massa moet de wetenschappelijke discussie over dit soort zaken over laten aan deskundigen.⁵⁵ Dit laatste is typisch een gedachtegang van zijn tijd. Het overlaten aan deskundigen is een uitspraak die pas opkwam in de negentiende eeuw, voor die tijd bestond het woord nog niet eens in de Nederlandse taal.⁵⁶

Waar het echter voornamelijk om gaat is de inhoud van het boek zoals hierboven is beschreven. De bevolking van Nederlands-Indië is een volk zonder toekomst met het hoofddoel om wanorde te stichten.⁵⁷ Nederland staat los van de problemen in Atjeh volgens Van den Berg. In dit standpunt staat Van den Berg niet alleen; de woordvoerder voor de Tweede Kamer op het gebied van defensie en koloniën E.B. Kielstra schreef ook dat de oorlog alleen ontstond door de wanorde die er heerste onder de Atjehers.⁵⁸ Daarnaast was het noodzaak om een versterking van de islam op Sumatra te voorkomen.⁵⁹ Kielstra is zich ervan bewust dat het niet te ontkennen valt dat er in Atjeh gruwelen door Nederlanders zijn gepleegd. Hij relateert dit door in te brengen dat de Engelsen

⁵² Van den Berg, 'De Atjehers', 199

⁵³ Ibidem, 202.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem, 195.

⁵⁶ F. van Lunteren, B. Theunissen & R. Vermij, *Opmars van deskundigen: souffleurs van de samenleving* (Amsterdam 2002) 14.

⁵⁷ Van den Berg, 'De Atjehers', 206.

⁵⁸ E.B. Kielstra, 'De Atjeh-oorlog verdedigd', *Onze Eeuw 1* (1901) 1079-1094, aldaar 1094.

⁵⁹ Kielstra, 'De Atjeh-oorlog verdedigd', 1089.

ergere gruwelen op hun kerfstok hebben.⁶⁰ In verhouding behandelen de Nederlanders de Atjehers goed is zijn conclusie.

Aan de andere kant zijn het niet alleen 'leken' die hun bedenkingen hebben bij de opvatting van de deskundigen. Eén van Nederlands bekendste antropologen uit de negentiende eeuw, volkskundige P.J. Veth, probeert in zijn boek over de betrekkingen tussen Atjeh en Nederland hun relatie te nuanceren en wijt de negatieve berichtgeving aan het bestaande dualisme tussen rassen en religies.⁶¹ De nuancering en overdreven partijdigheid komt dus niet alleen voor bij leken, maar er wordt ook door deskundigen getwijfeld aan de manier waarop er gesproken wordt over de Atjehers.

Een groot tegenstander van de bovenstaande negatieve berichtgeving was Snouck Hurgronje. Aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw bracht hij een bezoek aan Atjeh waar hij de taal leerde en het vertrouwen van de bevolking won. Snouck Hurgronje was ervan overtuigd dat geen volk te kennen viel zonder de taal te spreken.⁶² De reis van Snouck Hurgronje betekende dat er voor het eerst iemand was die de moeite nam om de bevolking te leren kennen om te ontdekken wat er nu echt speelde.⁶³ Het grootste obstakel volgens Snouck Hurgronje voor het Nederlands gezag was de Oelama partij, een partij met islamitische geleerden.⁶⁴ De moslims in Atjeh wilden zich niet onderwerpen aan een niet-islamitische machthebber.⁶⁵ Wanneer er geen overeenkomsten gesloten werden, en de partij niet onder controle gebracht kon worden, zou het volgens Snouck Hurgronje niet mogelijk zijn om een stabiel gezag in Atjeh te vestigen. Als Nederland hier niet in zou slagen, zou het grootste gevaar komen vanuit de islam zelf. Hij pleitte daarom voor de uitschakeling van de islamitische leiders.⁶⁶

Voor veel tegenstanders gingen deze uitspraken van Snouck Hurgronje te ver. Hij kreeg het verwijt dat hij niet onpartijdig was en zich te veel inliet met de islam.⁶⁷ Hurgronje probeerde echter met een nieuwe aanpak veel meer kennis over de islam in Atjeh te verkrijgen om de Nederlandse macht op Atjeh te consolideren. Door de taal te spreken, door zich te begeven onder mensen en met ze in gesprek te gaan leerde hij veel over de (religieuze) gebruiken. Hij liet zich niet verleiden tot het generaliseren van een bepaald volkskarakter op Atjeh dat debet is aan de chaos die er dikwijls heerst.

De denkbeelden van Snouck Hurgronje lijken in groot contrast te staan met die van Van den Berg. Dit houdt niet in dat Snouck Hurgronje een zeer vooruitstrevende liberaal was die de moslims

⁶⁰ Kielstra, 'De Atjeh-oorlog verdedigd', 1093.

⁶¹ Van den Berg, 'De Atjehers', 196.

⁶² Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 187

⁶³ Ibidem, 188.

⁶⁴ Ibidem, 190.

⁶⁵ C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese* (Leiden 1906) 351.

⁶⁶ Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap*, 72.

⁶⁷ Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* 191

als gelijkwaardig beschouwde. De islamitische beschaving in Atjeh liep volgens Hurgronje nog wel ruim achter op die van Nederland:

Opvoeding en onderwijs zijn de middelen, waarmede dat doel kan worden bereikt. Zelfs in veel landen van veel oudere Moslimsche cultuur dan onze archipel zijn wij die met goeden uitslag aan het werk om de Mohammedanen te verlossen van een deel van den middeleeuwschen rommel, dien de Islam reeds al te lang achter zich aansleept.⁶⁸

Hierbij moet worden opgemerkt dat het van belang is om moslims onderwijs te bieden. Dit mag echter gewoon islamitisch onderwijs zijn, Snouck Hurgronje is zelfs voor de subsidies die de islamitische scholen op Nederlands-Indië krijgen.⁶⁹ Wanneer inlanders op Nederlands-Indië verplicht naar christelijke scholen moeten gaan zou dit tot weerstand kunnen leiden. Het doel moet zijn om tot een 'nationale en politieke associatie te komen, geen religieuze associatie'.⁷⁰ Van den Berg staat hier lijnrecht tegenover. In zijn artikel *Het Kruis tegenover de Halve Maan* komt hij op voor de christelijke belangen in Nederlands-Indië, omdat naar eigen zeggen: 'De Christelijke godsdienst, al ware het slechts om zijn universeel karakter, zoo oneindig ver boven den Islam, dat eene apologie der evangelisatie in dit opzicht volkomen overbodig is.'⁷¹ Van den Berg gaat zo ver dat 'ene hooger trap van beschaving' niet mogelijk is zonder dat er een christelijke basis gelegd wordt.⁷² In het vervolg van het artikel plaatst hij het christendom en de islam naast elkaar, waar hij de islam voornamelijk typeert als een religie van vijandschap. Hij stelt dat zelfs de kruistochten uitgingen van een zuiverder beginsel dan de motieven van moslims.⁷³ Van den Berg staat dus lijnrecht tegenover Snouck Hurgronje wanneer het gaat over het voortrekken van het christelijke onderwijs.

Van den Berg betoogt dat de islam veel meer de vrijheid krijgt, voornamelijk omdat de inlandse christenen onder het gezag van de islamitische vorsten vallen. Dit zorgt ervoor dat de inlandse christenen benadeeld worden ten opzichte van hun islamitische burens.⁷⁴ Juist om deze redenen is ook de Nederlands regering haar hoop op de bekering van de islam naar het christendom langzaam verloren. Het is voor moslims niet aantrekkelijk om zich te bekeren tot het christendom. Zelfs de gereformeerde Minister President van Nederland in die periode, Abraham Kuyper was zich bewust van het moeizame verloop van de evangelisatie onder de moslims in Nederlands-Indië:

⁶⁸ C. Snouck Hurgronje, *Nederland en de islam* (Leiden 1915) 79.

⁶⁹ Snouck Hurgronje, *Nederland en de islam*, 87.

⁷⁰ Snouck Hurgronje, *Nederland en de islam*, 85.

⁷¹ L.W.C. van den Berg, 'Het kruis tegenover de halve maan', 68

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, 73.

⁷⁴ *Ibidem*, 97.

‘Het eindresultaat [van het missionaire werk] is, dat de christelijke missiën veelal op rotsen ploegen en slechts zeer enkele personen voor zich weten te winnen. Ik geloof daarom zoo min aan de Christelijke als aan de technische en oeconomische verovering van den Islam’.⁷⁵

Wat bij Snouck Hurgronje en Van den Berg allebei naar voren komt is dat de ontwikkeling van de cultuur in Atjeh ver achter ligt bij die van Nederland. Een sterkere basis voor een machtsrelatie kan bijna niet gegeven worden. Snouck Hurgronje en Van den Berg spreken daarnaast vanuit de kennis die ze hebben opgedaan over Atjeh: ze lijken de Atjehers beter te kennen dan dat de Atjehers zichzelf kennen. Daarnaast bestaat er voor hun ook maar één Atjeher, wat al in het vorige hoofdstuk naar voren kwam. Dit is vooral iets wat Van den Berg voorstaat: er is eigenlijk geen andere mogelijkheid dan ze te ‘vervangen’. Snouck Hurgronje gaat, net als Jacobs, tegen deze oplossing in. Er is volgens hen onderscheid te maken tussen de islamitische gezagvoerders en de bevolking. Deze uitspraken kwamen voor beiden al snel op verdenking van collaboratie te staan. Doordat in Atjeh de islam de leidende religie was, kwamen de bevindingen van Van den Berg in verbinding te staan met de islam. Dit wordt duidelijk als we de krantenberichten naast de verschillende ideeën van Van den Berg en Snouck Hurgronje plaatsen. In *De Standaard* wordt angst voor panislamisme niet ongemoeid gelaten.⁷⁶ Men is bang dat de moslims in Nederlands-Indië weer snel vanuit een fanatiek islamitisch ideaal gaan leven. We moeten er bewust van zijn dat er elk moment verandering kan komen: de Javaan kan zich op elk moment tegen ons keren. Tegen het einde van de negentiende is propaganda vanuit de Levant groter dan ooit tevoren.⁷⁷ Ook in de *Telegraaf* wordt er regelmatig ruimte gemaakt voor de angst voor het islamitisch fanatisme.⁷⁸ De Nederlands regering reageert door de bagage van terugkerende reizigers naar Nederlands-Indië vanuit Mekka te verbranden, uit angst dat er pamfletten of ander propagandistisch materiaal wordt meegenomen.⁷⁹ De verspreiding van het geloof, voornamelijk onder de Atjehers, wordt als een gevaar gezien voor het gezag volgens schrijver van een artikel in *De Tijd*. Het ontbreekt de nieuwe bekeerlingen namelijk niet aan geloofsijver, waardoor het Nederlands gezag in gevaar komt.⁸⁰ Er zijn meer voorbeelden aan te halen over de mentaliteit jegens de islam rond 1900. Hieruit valt te concluderen dat vooral de angst voor de islam de beeldvorming heeft bepaald. De kennis over de islam die Van den Berg tentoonspreidt voedt deze angst en daarmee de beeldvorming.

⁷⁵ Abraham Kuyper geciteerd in: H. Dijkstra, ‘Onze houding tegenover den islam’, *Stemmen des Tijd* 2 (1912) 586-608, aldaar 588.

⁷⁶ Onbekend, ‘Een oog in ’t zeil’, *De Standaard*, 8 augustus 1898, 1.

⁷⁷ Onbekend, ‘Koloniale defensie’, *De Standaard*, 22 juli 1898, 1.

⁷⁸ Onbekend, ‘Pan islamietische kuiperijen in onze Oost’, *De Telegraaf*, 10 augustus 1898, 1.

⁷⁹ Onbekend, ‘De moslems van den Indischen Archipel’, *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1898, 2.

⁸⁰ Onbekend, ‘Een gevaarlijke raad’, *De Tijd*, 7 april 1899, 1.

Wat uit de berichtgeving over Atjeh naar voren komt in relatie tot Foucault is de religieuze retoriek die gehanteerd wordt wanneer er gesproken wordt over de islam en moslims in Atjeh en in Nederlands-Indië in het algemeen. Van den Berg spreekt van een 'offer op het altaar der beschaving' en Snouck Hurgronje spreekt over het 'verlossen van de middeleeuwsche rommel'. Tussen de botsingen door die de mannen vaak hadden en hun verschillende benadering van het bedrijven van wetenschap zijn er dus overeenkomsten. Offer en verlossing zijn twee woorden die nauw aan elkaar verwant zijn; beiden hebben een religieuze ondertoon. Volgens Van den Berg is de Atjehoorlog een offer dat gebracht moet worden ten behoeve van de beschaving, aan de andere kant typeert Snouck Hurgronje de oorlog als een vorm van verlossing voor moslims op Atjeh. Beiden verschillen hierin dus niet veel van elkaar. De beschaving die Nederland kan brengen kan voor de moslims een stap vooruit zijn. Ondanks de verschillen tussen Snouck Hurgronje en Van den Berg bewegen zij zich beiden binnen een vertoog waar de kennis over de islam wordt gerelateerd aan de eigen beschaving en religie waardoor ze beiden pastorale macht uitoefenen op de islam in Atjeh. Vanuit deze pastorale macht volgt een vorm van disciplineren, hierin verschillen Van den Berg en Snouck Hurgronje wel van mening. Snouck Hurgronje pleit voor onderwijs met respect voor het islamitisch geloof, terwijl Van den Berg betoogt dat de enige vooruitgang mogelijk is door bekering naar het christendom.

De archeologische benadering van Foucault is hier van belang. Aan de ene kant zou men ondanks de verschillen kunnen zeggen dat Van den Berg en Snouck Hurgronje vanuit eenzelfde paradigma opereren: een paradigma waarin beschaving gemeten wordt langs een religieuze meetlat en daaruit conclusies worden getrokken over de gewogen religie, in dit geval de islam. Door in te zoomen op het paradigma komen er echter wel de gelijk grote verschillen aan de oppervlakte drijven zoals ik heb laten zien. Door hier dieper op in te gaan is het mogelijk om dichterbij het antwoord op de hoofdvraag te komen, in het tweede deel van dit hoofdstuk wil ik daarom ingaan op het panislamisme.

Het panislamisme

Het panislamisme was onderdeel van de problemen in Atjeh: de Nederlandse overheid vreesde dat in Atjeh de Arabische invloeden de overhand zouden krijgen. Het panislamisme werd echter overal in Nederlands-Indië gezien als een bedreiging voor het Nederlands gezag. Van den Berg en Snouck Hurgronje zagen dit beiden als een probleem en lichtten het volk en de overheid hierover in. Het is echter geen beweging waar alleen in Nederland aandacht aan werd besteed, in heel Europa werd het panislamisme met bezorgdheid gadeslagen.⁸¹ Ik zal in dit laatste onderdeel ingaan op de beeldvorming van de islam aan de hand van het panislamisme.

⁸¹ L.W.C. van den Berg, 'Het panislamisme', *De Gids* 64 (1900) 228-269, aldaar 232.

Doordat het panislamisme een breed uitgemeten onderwerp was in Nederland en daarbuiten, wil ik hier eerst een kort overzicht geven wat het panislamisme nu precies inhield en hoe er over gesproken werd. Ik begin daarom allereerst met een citaat van Van den Berg dat een goed beeld geeft op welke manier hij meende wat het panislamisme inhield:

Het is geworteld in de leer van het orthodoxe Mohammedaansche recht, dat alle Muzelmannen, van welken landaard dan ook, en welke volkstaal ook sprekende, behooren te vormen ééne enkele ideale staatsgemeenschap, of althans dat de verschillende Mohammedaansche vorsten niet behooren te zijn soevereinen, in den zin, welken wij aan dit woord hechten, maar dat zij allen één oppervorst behooren te erkennen.⁸²

Deze feitelijke weergave van het begrip panislamisme ging niet zonder interpretatie. Aangezien het begrip pastorale macht een rode draad is door dit onderzoek, zal ik de christelijke visie uitwerken. In een artikel de *Stemmen des Tijds*, een tijdschrift voor christendom en cultuur, dat mede is opgericht door de latere minister-president van Nederland Hendrik Colijn, wordt het begrip uitgebreid behandeld. De schrijver, ene H. Dijkstra, bestempelt het panislamisme vooral als een uitvloeisel van de menselijkheid van de islam.⁸³ Dijkstra betoogt daarbij dat alle menselijke verlangens vertegenwoordigd zijn in de islam: '[...]zoo biedt de Islam bevrediging aan het begeeren van het natuurlijke hart[...]'.⁸⁴ Dijkstra valt daarmee het religieuze aspect van de islam aan. Het feit dat de Nederlandse regering subsidie geeft aan de Mohammedaansche scholen om zo de bevolking in Nederlands-Indië te kunnen onderwijzen is Dijkstra een doorn in het oog: 'Voor de bevordering van den Islam geen man en geen cent!'⁸⁵ De scholen zorgen namelijk voor de verspreiding van het panislamisme. Met een nog sterke bewoording klinkt zijn conclusie: 'De Islam is de vijand! Tegen hem geldt het „Carthaginem esse delendam”. Met hem geen vrede, zelfs geen wapenstilstand! De Islam is er om overwonnen te worden, alle goede, zedelijke middelen moeten daarvoor worden aangewend'.⁸⁶ De Latijnse woorden in dit citaat verwijzen naar een uitspraak van Romeins senator Cato Maior, die in de tweede eeuw voor Christus ook deze woorden sprak. De vertaling luidt: "Carthago moet vernietigd worden". In die periode was Carthago de vijand van het opkomende Rome en Carthago zou uiteindelijk ook vernietigd worden. Door deze woorden te gebruiken pleit Dijkstra dus voor de vernietiging van de religie.

⁸² Van den Berg, 'Het panislamisme', 229.

⁸³ Dijkstra, 'Onze houding tegenover den islam', 588-589.

⁸⁴ *Ibidem*, 591.

⁸⁵ Dijkstra, 'Onze houding tegenover den islam', 608.

⁸⁶ *Ibidem*.

Niet alle christelijke (politieke) stromingen zijn zo stellig in hun beweringen. Tweede Kamerlid W.H. Bogaardt, vertegenwoordiger van de katholieken, geeft aan dat de moslims in Nederlands-Indië veelal een boeddhistisch hart hebben en dat de grote meerderheid van de bevolking eigenlijk hindoeïstisch is. De islamitische leer is bij deze mensen nog maar weinig doorgedrongen.⁸⁷ De angst voor het panislamisme moet daarom niet te groot gemaakt worden. Bogaardt twijfelt daarmee aan de mate van de aanwezigheid van de islam in Nederlands-Indië. De derde belangrijke stroming in Nederland in die tijd zijn de liberalen. Een anonieme brievenaar verwoordt deze visie in de krant *Het nieuws van den Dag*:

Het onschadelijk maken der Pan-Islamitische idee is echter niet het eenigste te behalen voordeel. Is dit het geval, dan kunnen Christendom en *Islam*, ondanks verschillen in huidskleuren en ras, ondanks den grooten afstand in beschaving, zeer goed samengaan. Want wat vormt wat maakt 'n één-en éénige natie? Niet alleen gemeenschap in taal, godsdienst, ras, huidskleur of natuurlijke grenzen, maar, zooals een geestige Franschman eens zei: „le désir d'etre ensemble". Daarom hebben de Nederlanders den Javanen de hand te reiken. Dan zal blijken, dat een ons kleine volk tot iets groots in staat is.⁸⁸

De liberalen zien het panislamisme niet als een groot probleem voor de Nederlandse overheersing in Nederlands-Indië. Het is een probleem in de marge dat niet onoverkomelijk is wanneer de twee naties (vrij vertaald) *ernaar verlangen om samen te zijn*, daarbij is het wel noodzaak om de inlander de hand te reiken om hem op te trekken naar een gelijkwaardige positie. De liberalen deden dit door onderwijs te ondersteunen, en daarbij ook subsidies te geven aan islamitisch onderwijs waar Dijkstra zo tegen ageerde.

Er zijn in Nederland uiteenlopende visies over hoe er met het panislamisme kan worden omgegaan, en welke dreigingen het met zich meebrengt. Zoals ik hierboven heb geprobeerd te verduidelijken dragen ze allemaal bij aan de manier waarop er tegen de moslims werd aangekeken. De overeenkomst is dat bij alle drie, hoe vooruitstrevend de liberalen ook zijn, de ongelijkheid sterk naar voren komt. Dit komt bij Bogaardt maar beperkt ter sprake. Voor de liberalen is het, zoals hierboven ook beschreven is, noodzaak om de inlanders, en daarmee ook de moslims, de hand te reiken, omdat ze nog verre van gelijkwaardig zijn. Voor Dijkstra gaat dit te ver, de islam is immers de vijand, en dat komt tot uiting in het panislamisme.

De belangrijke vraag in dit laatste hoofdstuk is op welke manier Snouck Hurgronje en Van den Berg tegen het panislamisme aankeken. Snouck Hurgronje kwam in het bijzonder in actie na de zojuist besproken opmerkingen van Bogaardt in de Tweede Kamer. Dit deed hij onder andere met

⁸⁷ Onbekend, 'Troonrede en zending', *De Tijd*, 19 september 1919, 1.

⁸⁸ Momus, 'Brieven uit Haarlem', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 31 mei 1911, 2.

zijn boek *Nederland en de Islam* en een voordracht over panislamisme. Het afzwakken van de islam waar Bogaardt zijn handen aan vuilmaakt is een gevaarlijk trend. Volgens Snouck Hurgronje is het panislamisme veel meer dan een voetnoot bij de christelijke missie.⁸⁹ Er is echter een groot verschil tussen leer en leven, waardoor we ons niet al te ongerust hoeven te maken.⁹⁰ De onderontwikkeling in Nederlands-Indië onder de islamitische bevolking heeft er voor gezorgd dat godsdienstonderwijs ontbrak. Daarbij geeft Snouck Hurgronje aan dat er ook een groot verschil is tussen "de schare" en de schriftgeleerden: "De schriftgeleerden verachten de schare, maar doen zo goed als niets om haar uit de diepte naar boven te halen".⁹¹ Hiermee creëert hij een wig tussen het islamitische volk en de schriftgeleerden. Het was ook de tweede groep die zich vooral inliet en zich liet beïnvloeden door de Arabische leer. Zij hadden als minderheid in Nederlands-Indië de mogelijkheid om op bedevaart naar Mekka te gaan. Om deze wig te vergroten pleitte Snouck Hurgronje voor assimilatie met de Nederlandse cultuur door de inlanders.⁹² Uit de intellectuele achterstand moest Nederland haar voordeel halen door de Indische islamitische cultuur te vervangen door de Nederlandse, een soort omgekeerde integratie zoals we dit in de huidige tijd zouden noemen. Dit standpunt lijkt op de woorden van het krantenartikel uit Nieuws van den Dag: "[...]en de hunnen als adoptiefkinderen in ons nationale gezin op nemen."⁹³ Om dit te doen is het volgens Snouck Hurgronje van belang dat binnen de islam de middeleeuwse beperking, zoals de heilige oorlog en daarmee het panislamisme, worden opgeheven.⁹⁴

Voor Van den Berg is de wig die Snouck Hurgronje aangeeft veel minder aanwezig. Van den Berg betoogt wel binnen de massa een beweging richting Mekka te zien: dikwijls wordt alles opgegeven en verkocht om de reis te kunnen maken. Degenen die niet konden gaan waren erg teleurgesteld.⁹⁵ Het grote gevaar bij deze wil om te reizen is dat de inlanders alles wat in Mekka gezegd wordt voor waar aannemen. De afkeer van Mekka tegenover Nederland is daarbij volgens Van den Berg bijzonder groot.⁹⁶ Daarnaast gaat Van den Berg mee met het argument van Dijkstra dat de islam vooral een religie vóór de mensen is. De bedevaart is vooral in trek door het aanzien en de vrijstellingen die daarmee verdiend worden.⁹⁷ Het tweede punt van Snouck Hurgronje, de culturele assimilatie vanuit de inlanders om het gevaar van het panislamisme te beteugelen, is voor Van den

⁸⁹ C. Snouck Hurgronje, *Over panislamisme* (Haarlem 1910) 3.

⁹⁰ Snouck Hurgronje, *Over panislamisme*, 10.

⁹¹ *Ibidem*, 12.

⁹² *Ibidem*, 16.

⁹³ *Ibidem*, 19.

⁹⁴ C. Snouck Hurgronje, 'Heilige oorlog made in Germany', *De Gids* 79 (1915) 115-147, aldaar 146-7.

⁹⁵ Van den Berg, 'Het panislamisme', 428.

⁹⁶ *Ibidem*, 429.

⁹⁷ *Ibidem*, 430.

Berg ook een manier om het panislamisme terug te dringen. Alleen hoeft Nederland niet de hand uit te steken, dat doen inlanders zelf al:

De lezer heeft in de voorgaande bladzijden kunnen ontwaren, hoe de Aziaten zelven en in het bijzonder de ingezetenen van Nederlandsch-Indië beginnen te begrijpen, dat zij niet door hunne adats en adatjes mogen blijven in hun intellectueel en economisch isolement, hoe zij niets liever wenschen dan over te nemen van de Westerlingen, wat dezen beter hebben dan zij, hoe zij aan het wereldverkeer willen gaan deelnemen, in Indië liefst naar de wijzen en gewoonten der Nederlanders, hoe zij in één woord anders willen worden dan zij zijn.⁹⁸

De inwoners van Nederlands-Indië hebben de Nederlandse cultuur gezien en ingezien dat deze beter is dan de Indische cultuur, stelt Van den Berg. Dit is tot slot een goed voorbeeld van de wijze waarop Van den Berg over de islam denkt en schrijft. Het gehele zijn van de inlander is voor Van den Berg te doorgronden, waardoor het mogelijk is om te bepalen was het beste voor de lokale bevolking is.

De verschillen binnen het paradigma van de islamwetenschap die in het eerste deel van dit hoofdstuk naar voren kwamen worden in het tweede deel van dit hoofdstuk versterkt. Ondanks het idee dat het panislamisme een gevaar vormt voor het Nederlands gezag, zijn er verschillen in de manier waarop de moslim hierbij wordt bestempeld. Volgens Snouck Hurgronje zijn het de islamitische leiders en de rijkere bovenlaag die zorgen voor het gevaar, Van den Berg daarentegen ziet de gehele islamitische bevolking in Nederlands-Indië als gevaar. Hij onthoudt zich van de nuancering die Snouck Hurgronje aanbrengt, waardoor hij het probleem bij de machtshebbers binnen de islam in Nederlands-Indië brengt. Hierdoor ontstaat er een generalisering in het islamvertoog. Elke moslim wordt daardoor een potentieel gevaar.

Er zijn dus eigenlijk twee verschillende islamvertogen binnen het paradigma van de islamwetenschap. Deze afspiegeling is ook terug te vinden binnen de Nederlandse politiek. Beide vertogen passen echter nog wel binnen het oriëntalisme van Said. De islam als religie wordt in beide vertogen gezien als religie onder het christendom. Vanuit de christelijke visie is dit geen vreemde aanname, aangezien christenen vanuit hun eigen geloof andere religies afwijzen. Vanuit de liberalen is dit een ander verhaal. Daarom stellen zij ook niet dat de islam minder is enkel dat de islam nog last heeft van de 'middeleeuwse rommel'.

⁹⁸ L.W.C. van den Berg, 'De Nederlandsch-Indische inboorlingen-politiek', *De Gids* 73 (1909) 386-418, aldaar 418.

Conclusie

Het doel van deze scriptie is om te laten zien hoe de beeldvorming over de islam vanuit Nederlands-Indië zich ontwikkelde. Dit heb ik geprobeerd te laten zien aan de hand van een aantal belangrijke theorieën uit de wetenschap van de afgelopen eeuw. Michel Foucault, en Edward Saïd speelden daardoor een prominente rol in deze scriptie. Ik heb mede door hun theorieën kunnen laten zien hoe de ontwikkelingen in Nederlands-Indië hebben bijgedragen aan het islamvertoog in Nederland. Daarnaast heb ik een aantal krantenberichten aangehaald en verschillende anonieme briefschrijvers aan het woord gelaten. Het grootste onderdeel van deze scriptie was om te onderzoeken hoe Snouck Hurgronje en Van den Berg hebben bijgedragen aan de vorming van het islamvertoog aan het einde van de negentiende eeuw.

Een belangrijke vorm van macht die in de scriptie naar voren kwam is de pastorale macht. Dit begrip van Foucault is gebruikt om te laten zien hoe religieuze retoriek en religieuze machtsrelaties werden gebruikt om de bevolking van Nederlands-Indië te bestempelen als een groep die 'verlost' moest worden van haar onzedelijke juk. Nederland zou als 'verlosser' optreden om de beschaving naar de andere kant van de wereld te brengen. Binnen het christendom redt God de mens ook immers van haar zonden. Door de rol die God heeft binnen het christendom te projecteren op de koloniale praktijken werden deze verantwoord. Het gevolg hiervan is wel dat er een machtsstructuur ontstaat van ongelijkheid, die typerend is voor de verhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde. Bij dit laatste speelt Edward Saïd een belangrijke rol in mijn scriptie.

Ik heb laten zien hoe deze verhouding zichtbaar wordt in de manier waarop de wetenschap naar bevolking in Nederlands-Indië keek en dat het oriëntalisme niet alleen gold voor koloniale grootmachten als Engeland en Amerika (waar het in het boek van Saïd voornamelijk over gaat). De oriëntalistische invalshoek van wetenschap die Snouck Hurgronje en Van den Berg hanteren kan binnen de oriëntalistiek en de volkenkunde gezien worden als een paradigma. Foucault moedigt echter met zijn archeologiebenadering aan om juist te zoeken naar de verschillen die er binnen een paradigma zijn, om verder te kijken dan de aannames die binnen het paradigma aanwezig zijn. Deze aannames worden duidelijk wanneer de studies van Snouck Hurgronje en Van den Berg nader bestudeerd worden. Ondanks het feit dat beiden een oriëntalistische inslag hadden, waren ze vaak zeer verschillend in hun oplossingen voor de verschillen tussen de Nederlandse en de Nederlands-Indische bevolking. Doordat ik mij gericht heb op de omgang met de bevolking van Nederlands-Indië als islamitisch heb ik aangetoond hoe de oriëntalistische invalshoek bijdroeg aan de beeldvorming over de islam.

De manier waarop er onderzoek werd gedaan naar de islam in Nederlands-Indië door Snouck Hurgronje laat zien dat de islam onderdeel werd van een oriëntalistisch vertoog. Het werd hierdoor

een religie die minderwaardig was aan bijvoorbeeld het christendom: een anachronistische religie getuige de uitspraken als de 'middeleeuwsche rommel'. Het werd een religie die net als in de middeleeuwen als vijand werd gezien, niet alleen voor het christendom maar in dit geval ook voor de beschaving en ontwikkeling in Nederlands-Indië. Hierdoor ontstond er een negatief beeld van de islam die niet bijdroeg aan het beeld wat er toen al bestond. De pastorale macht kwam duidelijk naar voren door de religieuze retoriek die Snouck Hurgronje en Van den Berg gebruikten wanneer zij spraken over de islam.

Dat de beeldvorming door mensen als Snouck Hurgronje en Van den Berg zijn weerslag heeft op de Nederlandse bevolking heb ik laten zien door in te gaan op de berichtgeving over de islam in de kranten. Hieruit sprak veel angst voor de islam en wat de gevolgen zouden kunnen zijn van het panislamisme en aan de andere kant de rol van de islam tijdens de Atjehoorlog. Snouck Hurgronje en Van den Berg hebben beiden bijgedragen aan de manier waarop men dacht over de islam in Nederland. Allebei hebben zij een beeld gecreëerd over de islam, dat door hun aanzien en kennis over het onderwerp, door mensen werd aangenomen als bruikbare kennis.

Literatuurlijst

- Abrams, M.H. & G.G. Harpman, *A glossary of literary terms* (Boston 2009).
- Van den Berg, L.W.C., 'Het panislamisme', *De Gids* 64 (1900) 228-269.
- Van den Berg, L.W.C., 'Het panislamisme', *De Gids* 64 (1900) 392-431.
- Van den Berg, L.W.C., 'De Atjehers', *De Gids* 58 (1894) 195-238.
- Van den Berg, L.W.C., 'Het kruis tegenover de halve maan', *De Gids* 54 (1890) 67-101.
- Van den Berg, L.W.C., 'Zelfverdediging', *Indische Gids* 6 (1884) 524-537.
- Van den Berg, L.W.C., 'De Nederlandsch-Indische inboorlingen-politiek', *De Gids* 73 (1909) 386-418.
- Bloembergen, M., *Koloniale vertoningen: de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880 – 1931)* (Amsterdam 2001).
- Burke, P., *A social history of knowledge: from Gutenberg to Diderot* (Cambridge 2000).
- Buskens, L. & J. Kommers, 'Dutch colonial anthropology in Indonesia', *Asian Journal of Social Science* 35 (2007) 352-369.
- Van den Doel, H.W., *De stille macht: het Europese bestuur op Java en Madoera, 1808-1942* (Amsterdam 1994).
- Van den Doel, H.W., 'Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936): De stralende zon van het Leidse heealal' in: H. Beliën, M. Bossenbroek, G.J. van Zetten (red.) *In de vaart der volkeren. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 215-226.
- Dijkstra, H., 'Onze houding tegenover den islam', *Stemmen des Tijd* 2 (1912) 586-608.
- Fasseur, C., *De indologen: ambtenaren van de Oost, 1825-1950* (Amsterdam 2003).
- Fruin, R., 'Nederlandse rechten en verplichtingen ten op zichte van Indië', *De Gids* 29 (1865) 28-52.
- Foucault, M., *Power, truth, strategy* (Sydney 1979).
- Foucault, M., *The archaeology of knowledge* (New York 1972).
- Foucault, M., 'The subject of power', *Critical Inquiry* 4 (1982) 777-795.
- Gunn, S., *History and cultural theory* (Routledge 2006).
- Kielstra, E.B., 'De Atjeh-oorlog verdedigd', *Onze Eeuw* 1 (1901) 1079-1094.
- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985).
- Kuitenbrouwer, M., *Tussen oriëntalisme en wetenschap: het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband, 1851-2001* (Leiden 2001).
- Laffan, M., *The makings of Indonesian Islam: orientalism and the narration of a sufi past* (Princeton 2011).
- Locher-Scholten, E.B., *Ethiek in fragmenten: vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel* (Utrecht 1981).

- Van Lunteren, F., Theunissen, B. & Vermij, R., *Opmars van deskundigen: souffleurs van de samenleving* (Amsterdam 2002).
- Molhuysen P.C., & Blok, P.J., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911).
- Momus, 'Brieven uit Haarlem', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 31 mei 1911.
- Onbekend, 'Een oog in 't zeil', *De Standaard*, 8 augustus 1898.
- Onbekend, 'Koloniale defensie', *De Standaard*, 22 juli 1898.
- Onbekend, 'Pan Islamietische kuiperijen in onze Oost', *De Telegraaf*, 10 augustus 1898.
- Onbekend, 'De moslems van den Indischen Archipel', *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1898.
- Onbekend, 'Een gevaarlijke raad', *De Tijd*, 7 april 1899.
- Onbekend, 'Troonrede en zending', *De Tijd*, 19 september 1919.
- Said, E.W., *Orientalism* (Londen 1994)
- Snouck Hurgronje, C., *De islam en het rassenprobleem*, (Leiden 1922).
- Snouck Hurgronje, C., 'De beteekenis van den islam voor zijne belijders in Oost-Indië', in: T.M.C Asser, *Wetenschappelijke voordrachten* (Leiden 1884) 93-151.
- Snouck Hurgronje, C., 'Heilige oorlog made in Germany', *De Gids* 79 (1915) 115-147.
- Snouck Hurgronje, C., *Nederland en de Islam* (Leiden 1915).
- Snouck Hurgronje, C., *Over panislamisme* (Haarlem 1910).
- Snouck Hurgronje, C., *The Achehnese* (Leiden 1906).
- Snouck Hurgronje, C. & Wensink, A.J., *Verspreide geschriften van C. Snouck Hurgronje 4* (Bonn 1923)
- Turner, F.M., 'The Victorian conflict between science and religion: A professional dimension', *Isis* 69 (1978) 356-376.
- Van 't Veer, P., *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1980).
- Veth P.J., 'De oppositie tegen het koloniale stelsel', *De Gids* 13 (1849) 245-286.
- Wesseling, H.L. & Emmer P.C., *Reappraisals in overseas history* (Leiden 1979).
- Witkam, J.J., 'Inleiding', in: C. Snouck Hurgronje, *Mekka in de tweede helft van de negentiende eeuw. Schetsen uit het dagelijks leven* (Den Haag 2007) 7-182
- Young, R.C., 'Foucault on race and colonialism', *New Formations* 25 (1995) 57-65.